

एकांकिनाट्यद्वयम् (यौतकमुत्कोचश्च)

डा० क्षेमचन्द

एकांकिनाट्यद्वयम् (यौतकमुत्कोचश्च)

लेखक

डा क्षेमचन्द्र

एम० ए० (हिन्दी, संस्कृत)

पी-एच० डी० (संस्कृत)

मूर्ति प्रकाशक

साहदरा, दिल्ली-३२

मूर्ति प्रकाशक

डी. एस. २५२/३K गली नं० ७

भोलानाथ नगर, शाहदरा, दिल्ली ११००३२

संस्करणम्—१९६५

मूल्यः २०-०० मात्र

मुद्रक—प्रवीन प्रिंटर्स, बिहारी कालोनी, दिल्ली ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

सम्मति

डा० क्षेमचन्द एम० ए० द्वारा विरचिते एकाक्ड नाटके यौतुकोत्कोचे अवलोकिते । लेखकेनाधुनिक नाट्य शास्त्राधारेण समाज सुधारमुद्दिष्यानयो सन्दृग्भणकृतम् । प्रसादगुणः वैदर्भी-रीतिश्चात्र विशेषतः प्रकाशेते । कथावस्तु तावत्कविकल्पितमेवास्ति । ग्रहमनयौर्नाटकयोः प्रकाशनेन सुरसरस्वती सहित्यस्य सर्वजन संवेद्यतां समाजहिताय प्रयोज्यतां च सम्भावयामि ।

ह० अमीरचन्द शास्त्री
(साहित्याचार्य)

राष्ट्रपति से सम्मानित आचार्य
एम-22 कस्तूरवा अपार्टमेंटस
परवाना रोड, पीतमपुरा, सरस्वती विहार
ए ब्लॉक, दिल्ली-110034

समाजे साम्प्रतं बहवः समस्या दृश्यन्ते, तासामाकलनं समाधानं च कविना कर्तव्यमेव । संस्कृतेऽमूदृश समस्या नाटकानां संख्या नातिभूयसी । लेखकेन डा० क्षेमचन्द्र शर्मणा लिखिते इमे एकाक्ड नाटकेऽतस्य महतोऽभावस्य पूर्ति रिति नितरां सन्तुष्यति चेत्तः । लेखक आधुनिक समस्या जागरूकोऽन्यामपि कृतिमेतादृशीं दत्वा समाजं जागरयत्विति कामनयासहाहमस्यकृति द्वयस्थ प्रचारप्रसारौ कामये ।

ह० डा० हर्षनाथ मिश्रः
सी-12/379, यमुना बिहार,
दिल्ली-53

भूमिका

भारतीयः समाजः साम्प्रतं बहुभिः कुत्सित प्रवृत्तिभिः पीडितो-
 दृश्यते । बहवः समस्या अत्र दिनानुदिनं सुरसा मुख व्यादानमिव
 वर्धमाना समाजं कवलयितुं प्रवृत्ता विलोक्यन्ते । ताः समस्याः
 केवलं विधिनिर्माणेन राजकीय दण्डभिया च न समाधेयाः । तासां
 समाधानाय लोकानां भावनायाः परिष्कारः प्राचीन संस्काराणां जाग-
 र्वापेक्ष्येते । भावनायाः उद्बोधनाय काव्यं विशेषतो लघुनाटकं च
 यथा सफलं साधनं भवति तथा नान्यदिति नाविदितं काव्य-मर्म-
 ज्ञानाम् । काव्यं हि कान्ता सम्मितमुपदेशं तथा प्रयच्छति यथा
 लोकानां हृदयं कुमारं स्वयं विहाय सन्मार्गमवलम्बते । सरसोप-
 देशकं काव्यं कुप्रवृत्तिं समूलमुन्मूलयति, सुप्रवृत्तिं च प्रतिष्ठापयति ।
 तत्रापि नाटकं दृश्यत्वादधिकं प्रभावशालि भवति । अतएव काव्येषु
 नाटकं रम्यमित्युच्यते समीक्षकैः । इदं हि चतुभिराङ्गिक वाचिका-
 हार्य-सात्त्विकैरभिनयैः प्रतिपाद्यमुपदेशं सरसं सर्वतो भावेन स्वतो-
 ग्राह्यं विधाय हृदय देशे तथा स्थिरयति यथा स वज्रलेखायते तस्य
 च रेखा कदापि न तिरोहिता भवति । अतएव भरतमुनिनोच्यते
 “नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाऽप्येकं समाराधनम्” । भिन्न रुचयो
 मानवाः नाट्येन तथा समाराध्यन्ते यथा तत्र कर्तव्याकर्तव्य विवेक
 उदयते तेन च तेन जीवनमूल्यं विनिश्चिन्वन्ति तच्चात्मसात् कुर्वन्ति

(६)

तदनुसारेण-व्यवहरन्ति तेन च कीर्ति सदा स्थायिनीं प्रीतिं चान-
पायिनीं विन्दते । व्यक्तीनामेवंभूत पूताचरणानां समाजश्चकुप्रवृत्ति
मुक्तः सुप्रवृत्तियुक्तः सन्नादशोभवति । तादृशं कुत्सित कार्यमेता-
दृशोपदेशः पवित्रहृद्देशः कदापि न करोति यस्मिन् तं प्रत्यन्येन कृते स
दुःखमनुभवति । आत्मनः प्रतिकूलानि न परेषां समाचरेदित्युपदेशः
सनातनस्तस्य मनसि प्रादुर्भवति ।

व्यस्तता संभृतेऽस्मिन् युगे दीर्घं काल साध्य प्रेक्षणानां नाटकानां
बहु काल पठन मनन परिशीलन सम्पाद्य रसानुभूति कान्तासम्मितो-
पदेशानां महाकाव्यादीनां च प्रसरावसरौ नस्त इति कृत्वा लघु-
काव्यानि एकाङ्कि नाटकानि च लिख्यन्ते प्रायो लेखकैः । समाज-
स्योद् बोधनाय साम्प्रतमेवादृशं साहित्य निर्माणं परमावश्यकम् । यदा
प्रति व्यक्ति स्वस्थं विचारं विन्देत् तदा व्यक्ति समष्टिरूपः समाज
आदर्शोभवेत् । प्रति वृक्ष स्वास्थ्यं वनस्य स्वास्थ्यं भवत्येव ।

अद्य समाजे यौतुकलोभस्तथा वर्धते स्म यथा कन्यापितृत्वं महत्
कष्टमभवत् । अस्य सामाजिकरोगस्य चिकित्साशीघ्रं न क्रियेत् चेत्
समाजोऽयं मा जीवन् भवेत् । सर्वे कन्यापितरः साम्प्रतं कन्यापत्य-
जन्मना स्वकीयं दौर्भाग्यं मन्यन्ते सकलाश्च सन्ति दुःखिताः । प्रथमे
एकाङ्किनि नाटके यौतुकस्यसमर्थनाय दीयमानानां युक्त्याभासानां
खण्डनं विधाय तस्य कुत्सा मया तथा विहिता यथा यौतुक ग्रहणं
महत्पापमिव-लौकेस्त्याज्यत्वेन स्वीकृतं स्यात् । एतत् कृते यावद् वरः
साहसं न कुर्यात् यावत् स सहधर्मिणीनां गुणेनाकृष्टो न भवेत् तावदियं
कुप्रथा न नश्येत् । पुरोहिता यान् मन्त्रान् पाठयन्ति विवाहावसरे
तैर्विवाहो न धन कृतः सम्बन्धः नवायं भौतिकः संयोगः कित्वाग्नि
साक्षिकः आत्मिकः सम्बन्धः धार्मिकः संस्कारश्च सिद्धयति । अतएव
पत्नी धर्मं पत्नीत्युच्यते तां विना काऽपि धार्मिको विधिर्न सफला न

वा लोकयात्रा सफला, इत्येवं विधं महत्त्वं प्रख्यापनीयम् । अत्र च तथाविधस्यावगत विवाह महिम्नो युवकस्य प्रशस्यतमं कार्यं चित्रितमस्ति । सोऽत्र स्तुतः—

त्वद् विधा एव युवकाः प्रशस्याः योग्योऽपि भूत्वा निर्लोभचेता स्त्वमसि अतएव (त्वं) कलङ्क रहितोऽसि कज्जलप्रकोष्ठे यथा सरसि पङ्कजं पङ्कजनिर्लिप्तं भवत् सर्वस्मै स्पृहणीयं भवति तथा त्वमसि स्तुत्यः । एतेन एतादृश युवकवद् युवकैरस्माभिर्वर्तितव्यमिति कान्ता सम्मितोपदेशः युवकैः सहृदयैरवाप्यते ।

द्वितीयमेकाङ्किनाटकमुत्कोचं निन्दति । अत्रापि उत्कोच ग्रहण साधकाः सर्वे पक्षाभासाः खण्डिताः । इदं कार्यं समाजे प्रसृतं संक्रामक रोगस्येव शीघ्र निदानं चिकित्सांचापेक्षते । अत्र तन्निवारणोपायोऽपि दर्शितः । स चास्ति दण्डदापनरूपः पश्चात्ताप रूपः । इदानीमपि विवेको न सर्वथा विलुप्तः । सुसंस्कारः केवलं सुप्त इव जातः । तस्य जागराऽपेक्षिताऽस्ति । उत्कोचग्रहीता इव तस्य दाताऽपि दोष भागस्ति । यदि स सावधानो भूत्वा एतादृशान् कुप्रवृत्तिवतो दण्डयेत् अथवा तान् पश्चात्तापयितुं प्रवर्तयेत् तर्हि अस्य रोगस्योन्मूलनं न दुष्करमित्येष सन्देशो द्वितीयस्यैकाङ्किनो वर्तते । उत्कोच ग्रहीता धनसिंहः—

पश्चात्तपति—

“धिगिदं दुष्कर्मचारिणं माम्” ।

स च प्राप्त सद् बुद्धिः वदति—

“उद्धृतोऽहं पतनाद् घोर नरके” ।

अतो दण्डदापकेन मम हितमेवाचरितम् ।

अयं “बन्धः प्रकारान्तरेण मम मोक्ष एव” एतेन विरोधः पतनेन, न पतितेनेत्यपि अत्र निर्दिष्टम् । पश्चात्तापाश्रुक्षपित कल्मषोऽपराधी शुद्धः क्षम्य इति अत्रत्यः क्षमादानपरो न्यायोऽपि प्रशस्यः ।

सहस्ररूप्यक दण्डदान मुक्तः स कदापि उत्कोचं नादत्तवान् इति
व्यङ्ग्यार्थोऽत्र परिस्फुटति तस्य पश्चात्ताप सम्पृक्तवचसेति । कथावस्तु
पात्राणि स्थानादीनि च नाटकद्वये कल्पितानि सन्ति । भाषा शैली च
मया प्रसाद गुण युक्ता प्रयुक्ता । येन विषय-वस्तु स्पष्टं समक्षं स्फुरेत् ।

यद्ययं प्रयासो लोकाय रोचेत् तदैव सफलः स्यात्सः । अनेन
नाटक द्वयेन यदि समाजे सुभावनोदयेत् तदायं जनः सफलायासमात्मानं
मन्येत् । अन्याऽपि कृतिरेतादृशीसमुद्भवेत् । अत्र कालिदास वाक्यं—

क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते इतिस्मरणार्हमस्ति ।

इति शिवम् ।

क्षेमचन्दः

यौतुकम्

पात्र-परिचयः

क्रम-संख्या	पात्र नाम	सम्बन्धः
१.	सोम शर्मा	वर पक्षीय हरि कृष्णस्य-पिता दिल्ली नगर्याः साकेत-निवासी ।
२.	कृष्णा	हरि कृष्णस्य माता सोम शर्मणः च पत्नी ।
३.	रुद्रदेवः	सोमशर्मणः कनिष्ठः पुत्रः ।
४.	निर्मला	सोम शर्मणः पुत्री ।
५.	ईश्वर दत्तः	कन्या पक्षीय मयराष्ट्रीय ।
६.	नारायण दत्तः	कन्या पक्षीय दिल्ली नगर्याः वसन्त विहार निवासी ।
७.	सुशील कुमारः	युवकः दिल्ली-नगर्याः शंकर नगर-निवासी ।

(नापितः पुरोहितः अन्ये चापि पात्राणि ।

यौतुकम्

(एकांकि नाट्यम्)

(प्रथम दृश्यम्)

स्थानम्—गृहम् ।

समयः—मध्याह्न ।

सोम शर्मा—(समाचार पत्रे पठति)

श्रुत्वाऽपि तोदनं वध्वाः देह-दाहं च गृहितम्,
कारावासोत्पीडनं च सोढ्वा वा मानहानिकम् ।
निर्लज्जाः न विरमन्ति,
विवाहे यौतुकं ग्रहणात् ॥

सोम शर्मा—प्रिये ! यौतिकी प्रथा तु अति निन्दनीया जाता ।
समाचार पत्रेऽपि प्रतिदिनं निन्द्यते । अद्यापि यौतुक-विषये
लिखितमस्ति यत् इदं भ्रष्टं रूपं प्राचीन यौतिक प्रथायाः ।
इदं निर्लज्जतया याचितं धनं स्वीकृतमिति ।

कृष्णा—आर्य ! इदं धन निर्लज्जतया याचितमिति कथनं नोचितम् ।
पिताऽपि स्वपुत्राय शिक्षाप्रदाने भूशं धनं व्ययते । पालन-पोषणे-
सेवा नियोजने च यद् धनं व्ययीकृतवान्, तदास्तां तावत् । यदि
सेवारताय पुत्राय पिता कन्यापक्षमल्पमनल्पं धनं याचते

तद्वकिमनुचितम् ? समाचार पत्रे तु भयमुत्पादयितुमल्पीयसी
वार्ता बहुलतया प्रदर्शयन्ति ।

सोम शर्मा—(किञ्चिदुद्वेगेन) कथं स्वीकरोषि एतदनुचितं धनमपि
उचितमेव । पिता स्वपुत्रं पाठयति एतत्तस्य पुत्रं प्रति प्रथमा-
वश्यकमेव कर्त्तव्यम् । सेवा-नियोजने यदि धनं ददाति तर्हि
एतेनन्यस्य कुमार्गस्य जन्म जायते । मम विचारस्तु प्रत्येकं जनः
लोभं परित्यज्य सुयोग्य कन्यया सह पुत्रस्य विवाहं कुर्यात् ।

कृष्णा—आर्यं । भवद्विचार शक्तिस्तु प्राचीना । साम्प्रतमेषा न सर्वं
मान्या भवानेववदतु यत्कोऽपि लघुस्तरीय जीवन-यापन नाभि-
लषति । सर्वेऽपि समाजे प्रतिष्ठां स्थापयितुं येन केन प्रकारेण
धनमेकत्रीकरणाय यतन्ते । धनमेव प्रतिष्ठायाः मूल कारणम् ।
सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति ।

सोम शर्मा—प्रिये । अद्यत्वे जनाः धनमेव प्रतिष्ठायाः मूल कारणं
विज्ञाय प्रमाद्यन्ति । सद्व्यवहारं सुचरितञ्च बिस्मृत्य धनमेवा-
नुधावन्ति । कन्या पक्षीयाः वरपक्षस्य प्रतिष्ठामवलोक्यैवात्म
शक्तिञ्च परीक्ष्य विशिष्टायाः विशिष्टेन सह सम्बन्ध-स्थापने
यत्नं कुर्वन्ति । यौतुक-व्याजेन धनं याचित्वा ते समाजे चौर्यम्,
उत्कोचं, तस्करताम्, अति लाभम् लोभादिकं च दुर्गुणान्
समुत्पादयन्ति ।

कृष्णा -- आर्य ! सम्प्रति भवादृशः जनाः समाजे उपहास योग्याः
भवन्ति । ये आदर्शान् स्थापयन्ति । समयानुसारमेव
प्रगतिशीलं पुण्यं सहसिलित्वा जीवन-निर्वाहमपयुक्त-

मिति चिन्तयामि । अहन्तु स्वपुत्रस्य विवाह-वाग्दान
संस्कारे विंशति सहस्र रूप्यकाणि याचिष्ये । सुवस्तुजातं
भवत्यतिरिक्तमेव ।

सोम शर्मा—

मा वादीः किमपि प्रिये ! त्वम,
अलं प्रदर्शितेन शुभ प्रसंगात्पूर्वम् ।
न जाने किं भविष्यति तत्काले,
सन्तापयति हि श्रेयो चिन्तितं पूर्वेण ॥

किञ्च—

यदि कोऽपि जनः पिशुनः सूचयेदिदं दण्ड नायकं गत्वा बन्धः
स्यादस्माकं पिशुनाः सर्वत्र सन्त्येव ।

(पटाक्षेपो भवति)

(द्वितीयं दृश्यम्)

स्थानम्—गृहम् । समयः—दशवादन कालः ।

सोमशर्मा—प्रिये ! अद्य अस्माकं हरिकृष्णस्य विवाह-सम्बन्धे वार्ता कर्तुं मयराष्ट्रात् आगमिष्यन्ति । श्रुतम्मया यत् कन्यायाः पिता विद्युद्विभागे मुख्याभियन्ताऽस्ति । कन्याऽपि सुरक्षा मन्त्रालये वरिष्ठ लिपिक पदे नियुक्तासा च विज्ञान वर्गमाश्रित्य स्नातक-परोक्षोत्तीर्णाऽस्ति । अस्माकं हरिकृष्णोऽपि नगर निगमस्य गृह-कर निर्धारण विभागे कनिष्ठ लिपिक पदे कार्यं करोति । अतएवात्र किं विचारणीयम् ? यदि ते सम्बन्ध-स्थापनाय कृतनिश्चयाः भवन्ति तर्हि वयमपि स्वीकरिष्यामः ।

कृष्णा—साधु आयं ! साधु ! अयमति हर्षस्य विषयः अहमपिभव द्विचारेण सहमतोऽस्मि । तेषां सम्मानार्थं गृहेकिञ्चिल्लावणिकं मिष्टान्नं वा आनेयम् ।

सोमशर्मा—वे रुद्रदेवः । अत्रागच्छ ! गृहाण इमानि दशरूप्यकाणि । आपणात् लावणिकं मिष्टान्नं चानय ।

रुद्रदेव—यथाऽऽज्ञपयति पितः । एषः गच्छामि ।

कृष्णा—विंशति सहस्र रूप्यकाणां याचने भवान् सहमतोऽस्ति ?

सोमशर्मा—याञ्चा न मे रोचते । तदप्यहं किमपि न वक्ष्यामि ।
यादृशं तादृशं वा यत्किमपि वक्तुमिच्छसि त्वमेववक्ष्यसि ।
(किञ्चित्कालानन्तरमेवागच्छति निर्मला कथयति च
पितरंप्रति)

निर्मला—पितः ! मयराष्ट्रातागताः त्रयः पुरुषाः द्वारेस्थिताः सन्ति ।

सोमशर्मा—(सोद्वेगेन बहिर्गत्वा) आगच्छन्तु श्रीमन्तः आगच्छन्तु ।
(अतिथि प्रकोष्ठमुद्दिष्य) अत्रोपविशन्तु भवन्तः ।

[ते आसन्दिकासूपविशन्ति । रुद्रदेवोऽल्पाहारमानयति
मञ्चेच स्थापयति ।]

ईश्वरदत्तः—(अल्पाहारं प्राप्य सोम शर्माणम् पृच्छति) आर्यं ! भव-
त्पुत्रस्य कियती शैक्षिक योग्यता कस्मिन् विभागे च कार्यं
करोति ।

सोम शर्मा—मम पुत्र कला-स्नातक पदवीं प्राप्य गृहकर निर्धारण-
विभागे राजकीय सेवां करोति।

ईश्वरदत्त—मम पुत्र्यपि विज्ञान स्नातिका सुरक्षा मन्त्रालये-वरिष्ठ-
लिपिक पदे नियुक्ता राजकीय सेवायामस्ति । भवत्पुत्रेण
सह विवाहं कर्तुमिच्छामि । सा सौम्याशुभ्रवर्णा आकृत्या
चापि कमनीया अस्ति ।

(एतस्मिन्नेव काले कृष्णा पाचनालयात् आगत्यातिथि
प्रकोष्ठस्य द्वारे भित्तिमाश्रित्य तिष्ठति)

सोमशर्मा—साधूक्तम्महानु भावेन । वयं जीविकोपार्जिकया कन्यया
सहैव स्वपुत्रस्य विवाहं कर्तुमभिलषामः ।

कृष्णा—भवता सुष्ठु मन्त्रितम् । वयमेवमेव स्वीकुर्मः परं मय राष्ट्र
मण्डलस्य परीक्षितदुर्गं नामोपनगरादेको महाशयः आगतः
मास पूर्वम् । सम्बन्ध-करणे परमेच्छुकः वाग्दान संस्कारा-
वसरेविशति सहस्राणिरूप्यकाणि मूलरूपेण दातुमिच्छतिस्म
परं तस्य पुत्री सेवारता नासीत् अतएव अस्माभिरेव
स्वीकृतिर्नदत्ता ।

ईश्वरदत्तः—भवति ! मम पुत्री तु सेवारता तथापि विशति
सहस्राणि रूप्यकाणि प्रति भवतां सम्मोहः त्याज्यः । काऽपि
सेवारता कन्या विवाहिता भूत्वा स्वयमेव पर्याप्तं यौतुकं
भवति । साऽऽजीवनं स्वसुर गृहे धनमर्जित्वा दास्यति ।

कृष्णा—अस्माभिः सकृदेव स्पष्टीकृता स्वेच्छा, न तु पुनः पुनः
कथनेऽस्माकं विश्वासः ।

ईश्वरदत्त—(सोम शर्माणम् प्रति) श्रीमन् ! भवद्भिः एतत् यथायथं
न विचारितम् । अहन्तु याचनं जुगुप्से । विना याचने-
नैव यथा शक्ति अहं याचितात् धनादप्याधिकं दातुं
शक्नोमिपरं याञ्चापरवशांय एकां कपर्दिकामपि दातुं
नोत्सहे ।

(सोम शर्मा किमपि न प्रत्युत्तरन् अधो मुखस्तिष्ठति)

ईश्वरदत्तः—अहो ! विस्मय कारिणी मानव जातेः वृत्तिरियंयत्
यौतुके लब्धं धनमन्ततो गत्वा सार्थकं न भवतीति जान-
न्नपि सारमेयस्य मुखे लग्नं नीरसमस्थीव यौतुक-ग्रहणं
ते न परित्यजन्ति ।

ईश्वरदत्त—पुनः सोम शर्माणं संसूचय्य) आर्य ! भवतोऽप्यैका
कन्या । किं भवानपि तस्याः विवाहे याचितं योतुकं
दास्यति ? परमत्र भवद्दोष एव नास्ति । एषा तु सामान्या-
प्रवृत्तिः संजाता । स्मरतु भवान् ।

याञ्चा न वरं इति भवता न ज्ञातम्,
मूलं हि भवत्येतत् होततायाः ।

सम्प्राप्ते खल्वात्म प्रसङ्गे कोऽपि,
न जानति यद्भविष्यति किम् ?

(मय राष्ट्रीयाः त्रयः पुरुषाः निर्गच्छन्ति)

(पटाक्षेपो भवति)

(तृतीय-दृश्यम्)

स्थानम्—गृहम् । समय—सार्धदशवादन कालः ।

(भोजनान्तेपरस्परं वार्तालापं कुर्वन्तौ कृष्णा सोम शमाणी)

सोम शर्मा—गत सप्ताहे मयराष्ट्रीयान् अस्मभ्यमति कुपिताः अभवन् ।
भवत्यापि तद्दिने लज्जां परित्यज्य याचन-सीमायाः
वर्हिगता । तेषाभ्मतं समीचीनमेवासीत् । राजकीय
सेवारता कन्यायाः विषयेयौतुक-याचतञ्चु सत्यतः
नोचितम् ।

कृष्णा—(शिष्टाचारं विस्मृत्य आवेशेन) मया किं मनुचितं कृतम् ?
अद्यतन महार्घतायाः काले सेवारताः योग्यवराः अति
दुर्लभाः । कन्यापक्षीयाः स्वयमेव चिन्तयेयुः यत् महार्घतया
सहैवराजकीय सेवारताः वराः अपि महार्घ्याः भूताः सन्ति
त्वमनभिज्ञोऽसि । समाजः समयपरिवर्तनेन सह परिवर्तते ।
वस्तुतः वार्धक्ये स्खलिताते मतिः ।

सोम शर्मा—बहूक्तं त्वया । विरमाधुना । लोभाकृष्ट मानसा त्वं
लोभदर्पणावृताभ्यां लोचनाभ्यां सर्वा वसुधां स्वर्णमण्डिता-
मेव पश्यसि । अत्र न केवलं तव दोषः । नारीणां स्वभावः

एषः । नायं नारीभ्यः द्रुह्यन्ति । सत्यमेवोक्तं के नापि बुद्धिजीविना—

“नारी-चरित्रं पुरुषस्य भाग्यं,
देवो न जानाति कुतो मनुष्यः ।”

साम्प्रतमू नारी चरित्रं विचित्रतायाः पराकाष्ठांगतम् ।
मम विचारे तु—

“चरित्रञ्च नारीणां प्रकृति सिद्धं विचित्रम्,
परिवर्तन शीलमिदं न भवति विश्वसनीयम् ।
परम् ह्दाश्चर्यमस्ति तु नारी दुर्दशायाम्,
यन्नारीणां सन्ति रिपवः खलु नायस्तु ॥

कृष्णा—(विनम्रतया) कथं रूष्यति ? अत्राहं कथं नारीभ्यः
द्रुह्यामि ? भवानेव विचारयतु यत् काचिदपि माता योग्य
पुत्राय योग्य वधूमेव कथं नेषिष्यति ? आधुनिक-समाजे
सर्वेजनाः पुत्राय योग्य वधूं स्वस्मै च भृशं योतुकग्रहण-
मेवोचितं मन्यन्ते । एकः भवानेवविरलः यो योतुकग्रहणाय
ईर्ष्यन्ति । मानवो हि सामाजिक प्राणी । समाजे-प्रचलितां
सामान्य प्रवृत्तिमनु कुर्वन्ति जनाः । अहं तु मन्ये यत् एषा
स्वार्थं प्रवृत्तिः अस्ति तथापीयं न नवीनाऽपितु परम्परया-
ऽऽगता प्राचीना । सर्वः स्वार्थं समीहते । इति प्राचीन-
कथनम् ।

सोम शर्मा—ते तर्कं शक्तिरपि विचित्रा । अहं त्वा कथं बोधयामि ?
त्वत्कथनानुसारमेषा प्रवृत्तिः लोभिजनस्यैव भवति ।
लोभी पुरुषः नारी वा धर्मं न पालयति, किमधि-

केन पापं पुष्यं वा न गणयति । माता पुत्रायस्पृहयति ।
तवापि स्वपुत्रेऽधिकारः यथाभिलषसि तथैवाचर ।

(सहसा स्मृत्वा)—अये ! मया विस्मृतमिदं यत् अद्य
नवदिल्लीस्थ वसन्त विहारात् आगमिष्यन्ति कन्या-
पक्षीयाः । तेषां ह्यः सन्देशवाहकः मम कार्यालयमाग-
तोऽभूत् ।

(तत्क्षणमेव कश्चित् द्वारे शब्दं करोति)

सोम शर्मा तत्र गत्वा (वसन्त विहार-निवासिनः एव) त्रयः
पुरुषान् पश्यति ।

[ते सर्वे निर्दिष्ट स्थाने षूपविशन्ति]

नारायणदत्त—(जलपानं गृह्णन् सोमशर्माणं पृच्छति) भवतः
पुत्रस्य विवाह-सम्बन्धे कीदृशोविचारः ? अहं नारायण-
दत्तो नाम ब्राह्मणः वसन्त विहार निवासी भवत्पुत्रस्य
विवाह-सम्बन्धे वार्तां कर्तुमागतोऽस्मि । भवत्कार्यालयं ह्यः
मया प्रेषितः स पुरुषः । आहूयतां भवत्पुत्रः ।

सोम शर्मा—भवतु प्रागेव विज्ञातम्भया । (स्वपुत्रं हरिकृष्णम्
आह्वयति) हरिकृष्णः आगच्छति उपविशति च ।)

नारायणदत्तः—(सम्यक् रूपेणावलोक्य) आयं सोमश मन् । अहं
प्रीतोऽस्मि । मदीयः निश्चयः जातः मम तु पुत्री राजकीय
सेवा प्राप्ता भवत्पुत्रोऽपि च : आयुर्विद्ययो समतां गतो
वर्णा कृतयोः च कोऽपि कस्मात् न्यूनताधिको नास्ति ।

सोम शर्मा—साधूक्तं भवता परं पुत्रस्य मातुः सहमतिः वाञ्छनीया ।

नारायणदत्तः—वरं, अवश्यमेव वार्तां कुरु श्रीमत्या सह ।

(सोमशर्मा स्वपत्नीं कृष्णां पृच्छति कृष्णा च कथयति
“भवान् गच्छतु ।” (अहमपि) एषा आगच्छामि—

कृष्णा—(नारायणदत्तस्य समक्षमागत्य कथयति,) श्रीमन् ! कन्या
पक्षीयाः वरपक्षस्य सामाजिकीं प्रतिष्ठां वलोक्य कियत्
धनं व्ययिष्यन्ते इति निर्णयं प्राक्कुर्वन्ति । भवानपि निर्ण-
यतु यत् कियत् धनं मुद्रा रूपेण कियच्च सुवस्तु जातस्य
ऋते वर यात्रायाः भोजन-प्रबन्धे च व्ययिष्यसि ?

(अत्र नारायणदत्तः किं कर्तव्यविमूढ आसीत् । द्विध भावयोः
द्विधापन्नोकिमपि निर्णयितुं न शक्योऽसीत् । प्रथमं स्व
कन्यायै वरान्वेषणेऽति व्याकुलो भूतोऽसीत् । द्वितीयं योतु-
करूपेण याचितं धनमपि दातुं समर्थो नासीत् । तस्य विचारे
योग्य वरस्यान्वेषणं दुःखं याचितं धनप्रदानादपि कठिनतर-
मासीत् ।

नारायणदत्तः—(प्रकाशम्) भवति । अहं सामर्थ्याद् परमेव दास्यामि
पुनः किं समयेन ? तथापि कथय मुद्रारूपेण कियद् धनं दा-
तव्यम् ?

कृष्णा—विंशति सहस्रं रूप्यकाणि मुद्रारूपेण केवलम् । अस्माकं
केवलमेषः समयः । सुवस्तु जातस्य विषये तु यथाभिलषसि
तथैव कुरु ।

नारायण दत्तः—(आत्मगतम्) भृशमिदं याचितं धनम् । कुतोऽगमिष्यति
धनमियत् । किं करोम्यात्राहम् यद्येनं वरं न वृणोमि तर्हि

न जानै कति-दिनानां पश्चात् अन्य वरमन्वैष्टुं समयो
भविष्यामि नापि वा च ।

नारायणदत्तः—(प्रकाशं सावेशेन) वरमहं स्वीकरोभ्यैनं समयं
परमिदं धनं सप्त पद्या पूर्वमेव वर यात्रायाः स्वागतावसरे
दातुं शक्तो भविष्यामि ।

अद्य तु वाग्दान संस्कारे एकाधिक पंच शतं रूप्यकाणि
प्रदास्यामि इयद्धनमेव च लग्नावसरे

कृष्णा—एवमेव भवतु परं समयस्य पूरणे भवानेव दृढ संकल्पो
भवेत् । तत्कालात् पूर्वं वयं किमपि न कथयिष्यामः ।

नारायणदत्तः—(सहर्षम्) कृतार्थोऽस्मिभवद्भिः क्षिप्रमाहुयतां पुरोधाः
(नारायणदत्तः पुरोहितेन यथा विधि वाग्दान संस्कारे
देवाचनमाद्यावश्यक कर्म कारयित्वा वराय दातुमेकाधिक
पंचशतानि रूप्यकाणि पुरोहितायददाति पंचरूप्यकाणि च
प्रति सदस्याय दत्त्वा सर्वान् सम्मानयति ।

(अन्ते नारायण दत्तः करवद्धवा नमस्करोति निगच्छति
च)

(पटाक्षेपो भवति)

(चतुर्थ-दृश्यम्)

स्थानम्—वसन्त विहारस्थ नारायणदत्तस्य गृहम् । समय—सायं
सार्धं चतुर्वादन कालः ।

नारायणदत्तः—(विस्मयेन स्वभार्यां वदति) वर यात्रायाः आगमनस्य
समयो भूतः। विलम्बो भवति । सन्देहयति मे मनः ।

भार्या—आयं पुत्र, अलं चिन्तयाऽऽगमिष्यति वर-यात्राऽपि ।

(क्षणानन्तरमेव नापितोऽऽगच्छति सूचयति च)

नापितः—स्वामिन् ! वरयात्राऽऽगता समुदाय भवनं प्रति च गच्छति ।
कथं भवद्भिः विस्फोट नादः न श्रूयते ? पश्य, पश्य !
अग्निस्फुलिगाः आकाशं प्रतिगच्छन्तः दृश्यन्ते ।

नारायणदत्तः—(सहर्षम्) वरयात्राऽऽगतेति सुष्ठुं जातम् । (नापितं
प्रति) क्षटिति जलपानं नय । अहमप्येषागच्छामि ।

(किञ्चित्कालानन्तरमेव नारायणदत्तः समुदाय भवनं
गच्छति) सोमशर्मणे एकादश रूप्यकाणि दत्त्वा सम्मानयति
प्रार्थयते च वरस्य स्वगतार्थं सज्जो भवितुम् ।

(षट्वादन काले वरस्य स्वगतार्थमागच्छति नारायणदत्तः
पुरोहितेनान्ये चापि विशिष्ट सम्बन्धिभिश्च सह । यावत्पु-
रोहितेन पूजनं प्रारम्भ्यते तावदेव सोमशर्मा कथयति
“विरमक्षणं यावत् ।”

सोमशर्मा—(नारायणदत्तं प्रति) किं न स्मरसि वाग्दान संस्कार
समयेकृत समय वचन मिति ?

नारायणदत्तः—स्मरामि श्रीमन् ! (अपमान भयात् कर्णे कथयति)
मयाभृशं यत्नः कृतः एकत्री करणाय परमियद्धनम् एकत्र-
यितुं सफलोनाभवम् । अधुना दश सहस्रं रूप्यकाणि
गृहाण शेषञ्च विवाहानन्तरं द्विरागमनस्य काले दास्यामि ।

सोमशर्मा—(भार्यया सुशिक्षितः प्रकाशं कथयति) नहि, नहि, अहञ्च
न मन्ये । विशति सहस्रं रूप्यकाणि मे अधुनैव प्रयच्छ ।
समय-पूर्ति कालोऽयं समायातः । कोऽत्र मे दोषः ?

नारायणदत्तः—(अञ्जलिवद्ध्वा) सत्यमेव कथयन्ति श्रीमन्तः परं-
विवशोऽस्मि । अद्य रक्ष मे प्रतिष्ठा माद्यतनीया मेऽपकीर्ति-
यद्यस्ति किं मृत्युना ?

सोमशर्मा—अहं किमपि न श्रोतुमिच्छामि । देहि मां समयानुसारमेव
रूप्यकाणि । पणमपि न त्यक्ष्यामि ।

नारायणदत्तः—श्रीमन् ! मम प्रतिष्ठा भवद्धस्तयोः (अश्रूणि
विमुञ्चयन्) अहं भवच्चरणयोः पतामि (नतपृष्ठः सः
स्वोष्णीषन्तस्य चरणयोः स्थापयति ।)

सोमशर्मा—(क्रोधं प्रदर्शयन्) उष्णीषं पादेन ताडयति कथयति च
ईदृशमभिनयेन किम् ? मम पुत्रः रूप्यकाणि ग्रहणानन्तर-
मेव सप्तपद्याः हेतोः गमिष्यतीति कर्णौ सज्जीकृत्य शृणु ।
(तस्मिन्नेव काले नारायणदत्तस्य दीनतापूर्णं दुर्दशामव-
लोक्य सोमशर्माणः निष्ठुरतायाः निराकरणं विचिन्तयन्

चैकोयुवकः करुणाद्रचित्तः पितुराज्ञापितः च जन सम्म-
दात् वहिरागत्यविज्ञापयति)

युवकः—भो भो ! महापुरुषाः ! अहं सुशील कुमारो जात्याब्राह्मणः,
सत्यव्रतस्य पुत्रो राजकीय सेवोपलब्धः शंकर नगर निवासी
च पितुराज्ञां प्राप्य यौतुक-निवारणे युवकानामावश्यक
कर्तव्यमनुपालयन् प्रार्थये यदहं नारायणदत्तस्य कन्यया
सह विवाहं कर्तुमिच्छामीति ।

(एतच्छ्रुत्वा किञ्चित्कालं यावत् निःशब्दता संजाता । सर्वे
सुशील कुमारस्य साहसमवलोक्य विस्मिताः आसन् । ते
चिन्तयन्ति स्म यदत्र किमुचितं किञ्चानुचितमिति ?
केचन परस्पर अवलोकयन्तः एकोऽन्यस्योत्तरं प्रतीक्षमाणाः
किमपि न कथयन्ति स्म केचन सुशील कुमारस्य साहसपूर्णं
सुनिर्णयमनुशंसन्ति स्म । अन्ये सोम शर्मणः पक्षीयाः
सुशीलकुमाराय ईर्ष्यन्ति स्म ।)

पुरोहितः—(निशब्दतां नाशयन्) आर्यं नारायणदत्तः शोभनमेव
सुशील कुमारस्य कथनम् । ज्योतिष शास्त्रानुसारमेव शुभ
ग्रह गणनाप्रसंगे तव कन्यया सह अस्य युवकस्य विवाहः
श्रेष्ठः तिष्ठति । स्थितिरप्येतादृशीं सम्भूता । किमपि न
विचारणीयम् । सर्वं प्रकारेण योग्योऽयं वरः वरयेनञ्च ।

नारायणदत्तः—(सुविचार्य सहसा) साधु साधु ! गुरुदेवः ! साम्प्रत-
मेतदुचितमेव ।

(सम्यक् विचारितं नारायणदत्तेन सम्यक्.....इति
कथयन्तः बहुजनाः अनुमोदयन्ति ।)

नारायणदत्तः—वत्स सुशीलकुमार ! सप्तपद्याः हेतोः आगच्छ !
 (सोमशर्माणं प्रति च) महानुभावः ! त्वमपि स्वगृहं गच्छ ।
 त्वयि प्रार्थितेऽपि तव पुत्रेण सह मम कन्यायाः विवाहः न
 भविष्यतीति मे निश्चयः । देवात् रक्षितोऽहं सुशील
 कुमारेण । ईश्वरेण प्रेषितोऽयं देवपुरुषः यथास्य नाम तथैवा
 स्मिन् गुणाः सन्ति । भवत्कृतापमानं विस्मर्तुं न शक्यम् ।
 विशेषतः भार्या-शिक्षया त्वामेतादृशीमवस्थां नीतः ।
 स्वयमेव विचारय यत् कथं भविष्यति विवाहः तव पुत्र
 पुत्र्योः । धिक् त्वां घनलोलुपम् ।

सोमशर्मा—(आत्मगतम्) लज्जावन्त, विच्छाया वदनोऽस्ति दुःखितः च
 नारायणदत्ते न कथितमिदं वाक्यं “भार्याशिक्षया.....
 इत्यनेकशः स्मरन् किञ्चिदपि न ब्रुवन् च स्व गृहं प्रति
 रिक्तहस्तो गच्छति ।

(तत्पश्चात् नारायणदत्तः स्वकन्यायाः विवाहः सुशील
 कुमारेण सहैव करोति प्रयच्छति च स्वेच्छया सुशील
 कुमाराय दशसहस्रं रूप्यकाणि भृशं सुवस्तुजातञ्च ।)

नारायणदत्तः—वत्स सुशील कुमारः ! आगच्छ ! (सुशील कुमारं
 वक्षसा परिरभ्य आलिंगति कथयति च)

चन्द्रोऽसि तमोऽन्विते समाजे,

रक्षिता मेऽक्षुण्ण मान हानिः ।

सफलीकृतं जीवनं मे सुतायाः,

विफलीकृता दुःखनिधनोऽसितानाम् ॥

अपि च—

त्वद् विद्या एव युवकाः प्रशस्याः,
योग्योऽपि भूत्वा निर्लोभचेताः ।
कलंक रहितोऽसि कज्जल प्रकोष्ठे,
यथा सरसि पंकजं पंकजञ्च ॥

(अन्ते सुशील कुमारः श्वश्रवाः श्वशुरस्य च चरणान्
स्पृशति)

स्वश्रूः श्वशुरश्च—

(हस्तौ प्रसार्य) दीर्घायु सुखी च भव ।
बुद्धिः सदा तु सुतरां चकाशतु
आदित्यवद् भातु सदा प्रतापः ।
कीर्तिस्तु ते भातु शरत्सुधेव,
राका रजन्यां विमला सुवृष्टा ॥

(सर्वे निष्क्रान्ताः)

(पटाक्षेपो भवति)

उत्कोचः एकाङ्कि नाटकम्

पात्र-परिचयः

क्रम संख्या	पात्र-नाम	पदं सम्बन्धश्च
१.	रामधनः	आवेदकः विद्युत्तारक संयोजनाय ।
२.	धनसिंहः	व्यवहारलिपिकः कञ्चन नगरस्य- विद्युत्-प्रदाय कार्यालयस्य ।
३.	वेदप्रकाशः	रामधनस्य प्रातिवेशिकः
४.	सत्यव्रतः	कञ्चननगरस्य विद्युत्-प्रदाय-कार्यालये सहायक अभियन्ता ।
५.	प्रकाशचन्द्रः	कार्यालयस्य अधीक्षकः ।
६.	रचना	धनसिंहस्य कनिष्ठा पुत्री ।
७.	कमला	धनसिंहस्य भार्या ।
८.	दयारामः	धनसिंहस्य प्रातिवेशिकः
९.	बुद्धराजः	न्यायधीशस्य कार्यालयस्य-प्रधानलिपिकः
१०.	सच्चिदानन्द वसिष्ठः	न्यायधीशः ।
११.	सत्यजित् कुमारः	राजकीय अधिवक्ता ।
	(पत्रपाहकः, राजपुरुषः, आह्वायकः आदयः अन्ये- कर्मचारिणः ।)	

(प्रथमं दृश्यम्)

स्थानम्—कञ्चन नगरस्य विद्युत् प्रदाय कार्यालयः

कालः—पूर्वाह्नः सपाददश वादन कालः ।

रामधनः—(कार्यालये व्यवहार-लिपिकं वदति ।) श्रीमन्नमस्ते ।

धनसिंहः—(उपेक्षयावलोकयन्) नमस्ते । कथय, किमर्थम् आगतोऽसि ?

रामधनः—श्रीमन् ! स्व गृहे विद्युत्तारक संयोजनार्थमावेदितम्भया गतमासे ।

धनसिंहः—तव किं नाम ?

रामधनः—श्रीमन् रामधनः इति मे नाम ।

धनसिंहः—स्मरामि । तव गृहस्य संख्या द्वादशः सुभाष वीथिकायां शिवालयात् नातिदूरं वर्तते ।

रामधनः—आम् श्रीमन् ! भवता सम्यक् आलोचितम् । परमधुना मम कार्यम्... ।

धनसिंहः—नहि, अधुना व्यस्तोऽस्मि कार्याधिक्येन । पुनरागच्छ ।

रामधनः—किम् अग्रिम सप्ताहे अस्मिन्नेव दिवसे ?

धनसिंहः—(क्रोधमुद्रहन्) नहि, मासस्य पश्चात् तथापि एतन्नप्रति-वचनम् ।

रामधनः—(विनम्रतया) श्रीमन् ! अति रूग्णा भार्या मे । तस्याः परिचर्यायामत्यावश्यकमिदम् । शीघ्रमेव कृत्वाऽनुगृह्णतु-माम् ।

धनसिंहः—किं न पश्यसि कार्यातिशयमिमम् ? मृत्योरप्यावकाशो नास्ति । सर्वे एव शीघ्रतां वाञ्छन्ति ।

(रामधनः किञ्चित्कालं तत्रैव तिष्ठति)

धनसिंहः—(भर्त्सयन्) अधुना कथं तिष्ठसि ? गच्छ, पुनरागच्छ ।
(भर्त्सितः रामधनः किमपि न ब्रुवन् कक्षात् वहिरागच्छत् मार्गे च स्वयमेवालपति ।)

(स्वगतम्) व्यवहार कुशलो नायं कार्यदक्षोऽपि नास्त्यसौ,
कालानुरूपो नैवासौ वाङ्निबद्धोऽपि वर्तते ।
सर्वकारेण संवीक्ष्य कं गुणं नैव ज्ञायते,
नियुक्तोऽत्र पदेऽयोग्यो योग्ये चैतादृशो नरः ॥

(प्राथमिक विद्यालयस्य समीपे प्राति वैशिकः वेद प्रकाशः स्वयमेवालापयन्तं रामधनं दृष्ट्वा पृच्छति ।)

वेदप्रकाशः—मित्रवर्य ! कुतः आगच्छसि ? कथं चिन्तितोदृश्यसे ?

रामधनः—विद्युत्प्रदाय कार्यालयमगच्छम् । नवगृहे विद्युत्तारकं संयोजन विषयेऽवगन्तुं यत् कदा ते विद्युत्तारकं सचिष्यन्ति, किन्तु तत्र गमनं व्यर्थमेव भूतम् ।

वेदप्रकाशः—अद्यत्वे व्यवहार-लिपिकः कोऽस्ति ? किं धनसिंहः अद्यापि तदासने उपविशति ?

रामधनः—आम्, भवता तस्य नाम कथं ज्ञातम् ?

वेदप्रकाशः—न तु केवलम्मया प्रत्युत सर्वे एव जानन्ति । स तु परमोत्कोचकः । तस्यैव कार्यं करोति यस्मात् उत्कोचं गृह्णाति, अन्यथा सर्वं दिनं किमपि न कुर्वन् उपविशति ।

रामधनः—किं कथयति भवान् ? सः किमपि न कुर्वन्..... । सः
माम् अकथयत् यत् कार्याधिक्येन सप्ताहस्य का कथा
परम्मासमेकं यावत् तव कार्ये विलम्बः संभाव्यते ।

वेदप्रकाशः—सः कथयति केवलं न आचरति । प्राक्कार्य-सम्पादने
विलम्बं करोति । तेन दुःखित आवेदकः मुहुर्मुहुः प्रार्थयते
तदापि तत् कार्यं न सम्पाद्य उत्कोचं दातुं विवशी करोति ।
एवमेवोत्कोचं गृहीत्वा कार्यं साधयति ।

(इत्थं वार्तालापं कुर्वन्ती तौ विद्यालयस्य प्रवेश द्वारस्थे-
मञ्चके उपविशतः ।

रामधनः—किमर्थमुत्कोचमादत्ते । सः सर्वकारात् वेतनं न गृह्णाति ?
एतत्तु न शोभनम् ।

वेदप्रकाशः—किं शोभनं किञ्चाशोभनमिति कोऽपि न विचारयति ।
उत्कोच रोगस्तु आन्त्रव्रणः इव एकशते नवतिजनेषु
वर्तते । असाध्यरोगोऽयम् ।

रामधनः—किमकथयः ? आन्त्रव्रणः इवासाध्यरोगः ।

वेदप्रकाशः—अथ किम् । केचन जनाः उत्कोचं बिना जीवितुं न
पारयन्ति । केचनोत्कोचमेव वेतनस्याभिन्नांगं स्वीकुर्वन्ति ।
ते एवात्मप्रशंसकाः मासिक वेतनमधिकाधिकं वक्तुं
समुत्सकाः उत्कोच रूपेण प्राप्तधनमपि वेतनेन सह संयोज्य
कथयन्ति परिचित जनान् ।

रामधनः—उत्कोच रूपेण गृहीतमिदं धनमधमाधमम् कथमिदं श्रमा-
जितेन धनेन सह योजयन्ति ? इदम्महदाश्चर्यं यत् ऋषि-
मुनीनां पवित्र देशवासिनां हृदयेषु एवं विघ्नः कुत्सित-
विचारः जातः ।

वेदप्रकाशः—सत्यमेवोक्तं त्वया । भवद्विधाः विरलाः जनाः निकृष्ट-
मिदं धनमिति मन्यन्ते परमुत्कोचकास्तु सर्वोत्कृष्टम्मत्वा-
ऽऽजीविकायाः साधनं स्वीकृत्य चावश्यमेव गृह्णन्ति ।
कुत्सित विचारस्योत्पत्तिः कथं संजातेतिविषये त्वहमपि
चकितः अहन्तुचिन्तयामि यत् अस्योत्पत्तिः आंगलीयानां
शासन काले अभवत् ।

रामधनः—कथम्भूता कुत्सित विचारोत्पत्तिः आंगलीयानां शासने ?
तदाऽहं वयसः विंशे वर्षे आसम् अद्याप्यहं स्मरामि यत्सर्वे
राजकर्मचारिणः सर्वकार भयभीताः कर्तव्य निष्ठया
सुचारु रूपेण चं स्वं स्वं कार्यं कुर्वन्ति स्म कोऽपि कस्मै
उत्कोच रूपेण भग्नां कपर्दिकामपि न ददाति स्म तत्काले
शासन व्यवस्था स्वस्था कठोराचासीत् न्यायालयेषु
निवेदिते विवादे शीघ्रमेव निर्णयोभवति स्म । अद्य तु अति
विशिष्ट व्यक्ति सम्बद्धेषु विवादेषु सर्वं पूर्वमायोग विशेष-
स्य स्थापना तत्पश्चात् आयोगस्य प्रतिवेदने पुनर्विचारः
ततश्चापि वर्षं यावत् निर्णयो न भवति ।

वेदप्रकाशः—भवता सम्यगेव भणितम् । प्रशासनिक सेवा-कार्यालयेषु
कार्यं शिथिलतायाः मूलकारणं शासन-शैथिल्यमेवास्ति ।
कर्मचारिणोऽपि शासन व्यवस्थामवलोक्य कार्यं सम्पादने
त्वरां शिथिलतां वा प्रदर्शयन्ति । वस्तुतः “यथा राजा
तथा प्रजा” इति लोकोक्ति साम्प्रतं सार्थकी भूता । परमत्र
केवलं शासनस्य दोषः नैव । केचन शीघ्रमेव कार्यं सम्पादने-
च्छुकाः किञ्चिद्धनं बहुमूल्य वस्तु वा दत्वा कर्मचारिभिः
स्वकार्याणि कारयन्ति । अतएव उत्कोचस्यादाने जना-

नामपि प्रेरणा शक्तिः वर्तते परमस्मात्परमैवैकं कारण
मुत्कोचस्य जन्मनि ।

रामधनः—किं तत्कारणम् ?

वेदप्रकाशः—आंगल शासने उपहार प्रदानस्यैका प्रथा प्रचलिता-
ऽऽसीत् । केचन महत्वाकाङ्क्षिणश्चाटुकाराः जनाः उपहारे
रूप्यकाणि बहुमूल्य वस्तूनि चांगल शासकेभ्यः प्रयच्छन्ति
स्म । यदा आंगलीयशासकैः भारतवर्षे प्रशासनिक सेवाः
प्रारब्धाः तदा कार्यालयेषु कर्मचारिणः उपहारस्य व्याजेन
रूप्यकाणामुत्कोचं गृहीतुमसमारभन्त । अतएव कर्मचारिणः
उत्कोचदातुः कार्यं सर्वं पूर्वं कुर्वन्ति स्म । सत्यमप्येतत्—
“को न याति वशं लोके मुखे पिण्डेन पूरिते ।”

अन्योऽन्यमनुकरणेन उत्कोच ग्रहण-प्रवृत्तिः सामान्या जाता ।
साम्प्रतञ्चु—

“रक्त लग्न मुख कुक्कुरः इव,
याचते धनं प्रति जनं प्रलोभी ।
काक चेष्टितस्य तस्य दृष्टिः,
पतति परद्रव्ये तु क्षणे क्षणे ॥

गतानुगतिको लोकोऽयमनुकरणमेवाभिलषति । अतएव परस्परमा-
दान-प्रदानेन कार्यं सम्पादनमेव कुरुतः द्वावपि पक्षौ क्रमेण च
अभ्यस्तौ भवतः । केचिद् वदन्ति—

वेतने न दृश्यते समृद्धिरत्र सर्वदा ।
चन्द्रमा विलोक्यते पूर्णरूप एकदा ॥ १
पूर्णरूपमीक्ष्यते ततस्तथा च क्षीयते ।
यथा कर्पादिकाऽपि तस्य वीक्षितं न शक्यते ॥ २

कारणं किमस्ति मित्र उच्यते निशम्यताम् ।
 विचिन्त्यतां रहस्यमत्र वर्ततेऽधिगम्यताम् ॥ ३
 वेतनं नरो ददाति दापयत उत्कोचम् ।
 ईश्वरः, अतोऽस्ति तत्र वृद्धिर्नो संकोचम् ॥ ४
 याति तत् प्रतिपलं वर्तते वृद्धिरत्र ।
 प्रभूणा प्रदत्ते भावे स्वतो वृद्धिः सर्वत्र ॥ ५
 भगवत् प्रदापितं फलति तत् कामानाम् ।
 पूर्तिफलं तच्चास्ति कल्प वृक्ष आरामाणाम् ॥ ६

रामधनः—अहञ्जुत्कोचस्योन्मूलनाय कृत संकल्पोऽस्मि । कार्यं यदि
 न भवति, न भवतु । अहम् उत्कोच ग्रहणे तं रंजित करो
 धारयित्वा राज पुरुषैः निगडितं द्रष्टुमिच्छामि ।

वेदप्रकाशः—भवत्विचारस्तु प्रशस्यः । अनुमोदयाभ्यहम् । भ्रष्टा-
 चारौन्मूलन विभागे सत्यव्रत नामा मुख्याधिकारी अतीव
 सुशीलो न्याय प्रियः चास्ति । स तु न केवलम् उत्कोचाय
 ईर्ष्यति, अपितु उत्कोच ग्रहणं ज्ञात्वा सम्बन्धितं कर्मचा-
 रिणं दण्डयति । अस्मिन् विषये तेन सह वार्ता करिष्यामि ।
 आगच्छ ममगृहे श्वो दिवसावसाने । अधुना विलम्बो
 जातः । अतएव स्वं स्वं गृहं प्रतिगच्छावः ।

(इति उभौ निर्गच्छतः ।)

पटाक्षेपो भवति ।

(द्वितीयं दृश्यम्)

स्थानम्—वेदप्रकाशस्य गृहम् । समयः—सायं सप्तवादन कालः

रामधनः—(वेदप्रकाशस्य गृहमागत्य तत्र चोपविष्टं वेदप्रकाशं दृष्ट्वा) मित्र ! नमस्ते भवन्निर्दिष्ट समयानुसारमेवागतोऽस्मि ।

वेदप्रकाशः—मित्र ! आगच्छ ! अत्रोपविश ! सम्यगेव कृतम् । मयाऽपि तद्विषये मन्त्रितं सत्यव्रतेन सह । सोऽपि भ्रष्टाचरणोन्मूलने सुविचारितां योजनां श्रुत्वाऽतिप्रसन्नोऽभवत् । सत्यतः सः हृदयेन न्यायप्रियः, लोभरहित उत्कोच विरोधी चास्ति । तेन मया सह प्रतिज्ञातमेवंकर्तुम् ।

रामधनः—कीदृशं प्रतिवचनं दत्तम् ?

वेदप्रकाशः—तेन प्रतिज्ञातमिदं यत् धनसिंहस्य रञ्जितकरधारणे सहायको भविष्यति । भवत्कृत पूर्वयोजनानुसारमेव ।

रामधनः—किं कर्तव्यं पूर्वयोजना चरितार्थाय ?

वेदप्रकाशः—धनसिंहाय कतिपयानि रूप्यकाणि त्वया प्रदातव्यानि । निश्चिते दिने यावत्त्वं रूप्यकाणि दास्यसि तावदेव सत्यव्रत महोदयेन सहाहमुपस्थितो भविष्यामि । तत्पश्चात् श्री सत्यव्रतः रञ्जितकरधारणस्यावश्यक प्रक्रियां पालयिष्यतीति ।

रामधनः—परमहं कथं दास्यामि उत्कोच रूप्यकाणि ? मया कस्मै कदापि उत्कोचो न दत्तः ।

वेदप्रकाशः—त्वया पुनः तस्य पुरतः भार्यसिङ्गता व्याजेन विद्युत्तारक संयोजनस्य समस्या स्थापनीया युगपदेव च कथनीयं यत् ममयोग्याऽपि काचित्सेवा वर्तते ? अनेन कथनेन प्रेरितः सः किञ्चिदवश्यमेव ग्रहीतुमेषिष्यति । यावद्धनं स याचते त्वया स्वीकर्तव्यम् मह्यमपि चावेदनीयम् । एवमुक्तोऽहमपि निवेदयिष्यामि श्रीसत्यव्रताय ।

रामधनः—भवता सम्यक् मन्त्रितमेवमेव करिष्यामि ।

रामधनः—(द्वितीयेऽहनि कार्यालयं गत्वा परिदेवयन् च) श्रीमन्-
मस्ते । भवन्निश्चितकालात् पूर्वंमेवागतोऽस्मि । ममभार्या रोगनिग्रहे विद्युतः ऋतेऽन्यच्छरणं नास्ति । अत्र किं करोमि ? अधुना भवत्कृपां विना न भविष्यति अस्याः निदानम् । श्रीमतां काचित्सेवा मया कर्तव्या ? (काचित्-
सेवा सम्पादनस्य कथनं श्रुत्वा मनसि हर्षविशेषमनुभूय प्रसन्न मुद्रायां कथयति ।)

धनसिंह—आये ! रामधनः । आगतोऽसि ? इत्युचितमेव कृतम् । विद्युदभावे परमदुःखितः लक्ष्यसे । विद्युत्प्रदानस्य हेतोः कियद्धनं दास्यसि ? यावन्ति रूप्यकाणि दातुमिच्छसि, देहि, सर्वपूर्वं भवतः कार्यमेव करोमि ।

रामधनः—स्वयमेव कथयन्तु श्रीमन्तः । अहं किं कथयामि ?

धनसिंह—न्यूनातिन्यूनं त्रीणि शतानि रूप्यकाणि ।.....
कदाचित् भवद्विचारे इयद्धनमत्याधिकं स्यात् परं ज्ञातव्यं यत् लिपिकपदात् प्रभृति अभियन्तुः सहायक अधिशासि-
पदानि प्राप्तुं निश्चयमस्ति ।

रामधनः—शतत्रयमेव दास्यामि परं सप्ताहानन्तरमस्मिन्नेव काले-
दिवसे च ।

धनसिंह—भवतु, अहं प्रतिपालयिष्यामि त्वाम् । (रामधनः
हर्षितमनाः धनसिंहं नमस्कृत्य कार्यालयात् वहिरागच्छति ।
ततः सर्वप्रथमं वेद प्रकाशस्य गृहं गच्छति । (तो परस्परमा
लपयतः)

रामधनः—मित्र वेदप्रकाशः । भवन्निर्देशनमतीव युक्तमासीत् ।
तदनुसारमेवाचरितम्मया । स तु त्रीणि शतानि रूप्यकाणि
ग्रहीतुमग्निमे सोमवासरे सार्धं दशवादन काले प्रतिपालयि-
ष्यति माम् ।

तेन तु विचित्राभिनयं कृतम्—

भवच्छिक्षितोऽहं कृतवान् तथैव,
तेन च तथैव कृत्वा प्रसादीकृतोऽहम् ।
अभ्यस्तो भूत्वाऽप्यत्कोच ग्रहणे,
प्रदर्शितवानात्मनीनं नवत्वम् ॥ १ ॥

वेदप्रकाशः—उत्कोचकाः एवमेव कुर्वन्ति । प्रथमे ते समस्यामुत्पादयन्ति
तत्पश्चात् तस्याः समाधाने उत्कोचं ग्रहीत्वापि सत्पुरुषाणां
भूमिकां निर्वहन्ति । अद्य तु रविवासरः, अहं सत्यव्रताय
वृत्तान्तमिदं कथयामि येन सोऽपि यथाकालं विद्युत्-
कार्यालयं गन्तुं सज्जो भविष्यति ।अये । स्मृतोऽहम् ।
उत्कोचरूपेण दातव्यानां रूप्यकाणां क्रमाङ्कान् एकस्मिन्
पत्रखण्डे लिखामि ।

रामधनः—किमर्थम् ? मामपि कथय ।

वेदप्रकाशः—शृणु ! सम्भवत आवयोः तत्र गमने विलम्बो भवेत् भवानपि आवां तत्र न दृष्ट्वा बहिगतः स्यात् तर्हि भवतोऽनुपस्थित्यां तस्य बन्धः कथं भविष्यति ? अतएव तस्य बन्धनस्य हेतोः पूर्वमेव स विकल्पोमयाऽऽलोचितः । त्वं न जानासि । (कर्णे शनैः शनैः कथयति ।)भवद्गतानां रूप्यकाणामङ्कैः सह पत्रखण्डे लिखितानङ्कान् अन्य कर्मचारिणां समक्षे संमिल्य तेषां साक्ष्यरूपेण लिखित प्रतिवेदने हस्ताक्षराणि ग्रहीत्वा तं सफलतया बद्धुं समर्थो भविष्यामि ।

रामधनः—साधु ! मित्र ! साधु ! त्वं न केवलं योजना सम्पादने प्रवीणोऽपितु तस्याः क्रियान्वयनेऽपि परम कुशलोऽसि ।

वेदप्रकाशः—मित्रवर्यः ! त्वया न विस्मृतं व्यमेतत् । इवः यथाकालं तत्र गत्वा योजनानुसारमेव तत्सर्वं कर्तव्यम् ।

रामधनः—किं कथयति भवानपि । एतन्मदीयं कार्यं वर्तते । अहमेव कथं विस्मरिष्यामि ? सुनिश्चितमिदम् ।

(अपरेद्युः रामधनः तान्येव त्रीणि शतानि रूप्यकाणि ग्रहीत्वा विद्युत् कार्यालयं गच्छति)

रामधनः—(धनसिंहं प्रति) श्रीमन्नमस्ते ।

धनसिंह—(सस्नेहं दृष्ट्वा) अये ! नमस्ते ! आगच्छ, आगच्छ, अत्रोपविश (आसन्दिकां प्रति संकेतयति रामधनः उपविशति ।)

धनसिंह—(सर्वतोऽवलोक्य, शनैः शनैः कथयति रामधनम् ।)

मञ्चस्याधस्तात् देहि मे रूप्यकाणि ।

रामधनः—(स्वीकृति संकेतं प्रयच्छन् शिरः सञ्चालयति कथयति च ।) आम्, अधुनैव दास्यामि । (पुनश्च घण्टामवलोक्य आत्मगतम् च) अधुना तु सपाददशवादन कालः पञ्चदश-
कलाः अवशिष्टाः । यावत्तो न आगच्छतः तावत् वार्त्तालापे
तत्परो भवावः ।) (प्रकाशम्) महोदयः । कियद्दूरं गतोऽसि
मे कार्यसम्पादने ? अहन्तु सज्जीभूयागतोऽस्मि ।

धनसिंहः—अलं चिन्तया । शक्ति सदन कार्यालयात् ते विद्युत्तारक
संयोजन पञ्जिकाऽऽगताऽस्ति । तस्यां स्वीकृतिरपि दत्ता ।
(इति कथयित्वा पञ्जिका मण्डलात् तामेव पञ्जिकां
ग्रहीत्वा रामधनस्य पुरतः स्थापयति, स्वीकृत्याः आदेश-
मपि दर्शयति । रामधनः पुनः घण्टामवलोकयति । सार्ध-
दशवादनस्य कालः जातः ।)

(रामधनः यावत् रूप्यकाणि प्रयच्छति तावदेव वेदप्रकाशः
सत्यव्रतेन सह आगच्छति । सत्यव्रतः धनसिंहस्य हस्ते
तानि रूप्यकाणि दृष्ट्वा सर्वं वृत्तान्तं वेदयति पृच्छति
धनसिंहं च ।)

सत्यव्रतः—कुत आगतान्येतानि रूप्यकाणि ? उत्कोचे केन दत्तानि ?

धनसिंहः—(विच्छाय पलित वदनो नतशिराः, निश्चेष्टितः कम्पमान
हस्तश्चासौ किञ्चिद् वक्तुमिच्छन्नपि किमपि न कथयति ।
तेन मोनेनैव कृतापराधस्य स्वीकृतिः दत्ताः ।)

सत्यव्रतः—(तत्क्षणे रामधनं प्रति) किं त्वया दत्तानि रूप्यकाणि
धनसिंहाय ?

रामधनः—अहं.....(इति कथनात् विरमति ।) पुनश्च शिरः

सञ्चाल्य स्वीकरोति ।

सत्यव्रतः—(धनसिंहं प्रति) तव विषये मया पूर्वमेव एतादृशी उत्कोचग्रहणसम्बद्धा सूचनानेकशः प्राप्ताः परं प्रमाणहीनोऽहम् किमपि कर्तुं शक्यो नासम् । उत्कोचग्रहणे तव स्वभावः परिपक्वः जातः अतएव स्वभावजनिता प्रकृतिः केनापि न त्यज्यते । अद्य सत्यव्रतस्य सत्यकर्मनिष्ठायाः वागुरायां पतितोऽसि अतः मोक्षो न भविष्यति । (सत्यव्रतस्य कथितान् उच्चैः शब्दान् श्रुत्वा अन्ये चापि कर्मचारिणः तत्रागच्छन् । “अष्टाचारोन्मूलन अधिकारिणः आगताः सन्ति ।” इति केनचित् कर्मचारिणा श्रुत्वाऽऽगच्छति तत्रैव अधीक्षकः प्रकाशचन्द्रः ।)

प्रकाशचन्द्रः—(तत्रागत्य अष्टाचारोन्मूलनस्य मुख्याधिकारी सत्यव्रतमवलोक्य च विस्मितः कथयति ।) श्रीमन्नमस्ते ।

सत्यव्रतः—(शिरः सञ्चाल्य नमस्कारं स्वीकरोति) आगच्छतु भवानपि । भवत्कार्यालये विद्युत्तारक संयोजनस्य व्यवहारिक लिपिकेन धनसिंहेन रामधनात् उपभोवतुः रुप्यक शत त्रय रूप उत्कोचः गृहीतः ।

(विस्मयेन विस्फारितः नेत्राभ्यां वीक्षमाणः पुनश्च) भवतोऽधीक्षणेऽपि एवंविधस्य कुमार्गस्य जन्म कथं जातम् ?

प्रकाशचन्द्रः—सत्यतः अप्रत्याशितमिदम् ।]लज्जावनतमुखः पुनश्च ससम्भ्रमेण कथयति ।) आगच्छन्तु श्रीमन्तः आसनं गृह्णन्तु च । (इति आसन्दिकां प्रति संकेतयति ।)

सत्यव्रतः—धनसिंहाय कथमिदमप्रत्याशितम् ? उत्कोचग्रहणे परमप्रवीणोऽयम् । अद्य तु भवता दृष्टमत्र प्रत्यक्षे किं प्रमाणम् ?

प्रकाशचन्द्रः—अत्रोपविशन्तु भवन्तः, उपविशन्तु !

सत्यव्रतः—किमनेनानुनय-विनयेन ? अहंमितः पदमेकमपि न गमिष्यामि । सर्वंपूर्वं प्रतिवेदनं लेखिष्यामि । भवानपि अत्रैव तिष्ठतु तावत् । प्रतिवेदने साक्षिरूपेण भवतः हस्ताक्षरस्य महती आवश्यकता ।

(मुख्याधिकारी सत्यव्रतः प्रतिवेदनं लिखति । श्रीमतो सत्यव्रतस्यादेशमनुपालयन्तः अधीक्षकः प्रकाशचन्द्रः अन्ये चापि कर्मचारिणः प्रतिवेदने हस्ताक्षराणि कुर्वन्ति । ततः प्रतिवेदनेन सह स्वहस्ताक्षरितानि तानि रुप्यकाणि संलग्नी करोति सः ।तत्क्षणे निस्तब्धता समुत्पन्ना । केचन मनसा धनसिंहस्य रक्षणे किमपि वक्तुमिच्छन्ति स्म । परं वाचा कथयितुं नोत्सहन्ते । केचन चिन्तयन्ति स्म यत् रञ्जितकरधृतस्य रक्षार्थं किमपि कथनं श्रेयस्करं नास्ति । अन्ये परस्परमालपयन्तः कथयन्ति स्म यतत्र किं कुर्मः यो यद्वपति तदेव लभते ।)

सत्यव्रतः—(सर्वान् कर्मचारिणः प्रति) धन्यवादाः भवद्भ्यः प्रतिवेदने साक्षिरूपेण हस्ताक्षराणां हेतोः । (सर्वेऽवनतमुखाः तिष्ठन्ति । सत्यव्रतः कार्यालयात् निर्गच्छति । तत्पश्चात् रामधन वेदप्रकाशो वह्निगच्छतः ।)

रामधनः—मार्गे प्रसन्नचितः विजयगर्वोन्नतकन्धरः वेदप्रकाशं कथयति ।) मित्रवर्य ! भवतः सहयोगः प्रशस्यतमः । भवता मेऽभिलाषा सफली कृता ।

वेदप्रकाशः—नहि, नहि किं कृतज्ञताप्रदर्शनेन ? एकस्मिन्नेव कार्ये सहयोगस्यः प्राप्तिः विचार सादृश्येन संभवति । अहन्तु तव गूढे विद्युत्तारक संयोजनविषये चिन्तितोऽस्मि यत् कुपिताः ते शीघ्रमेव न करिष्यन्ति ।

रामधनः—अलं चिन्तया । सुकृत्येनानेन भयभीताः मम कार्यं प्राथ-
मिकतया सह शीघ्रमेव करिष्यन्ति ।

वेदप्रकाशः—भवता यथायथमेवोक्तम् । वस्तुतः ते सर्वे सत्यव्रतस्य
समक्षे त्रस्तमनसः किमपि नावदन् ।

रामधनः—न ज्ञायते, अग्रे अग्रे सत्यव्रतः महोदयः प्रतिवचनस्य पालने
कियत्सत्यनिष्ठो भविष्यति ?

वेदप्रकाशः—किं कथयसि ? स तु मया परीक्षितः, प्रतिवचन पालने
दृढ संकल्पितोऽस्ति । तस्योपरि मे पूर्णविश्वासः ।

रामधनः—यद्येवं तर्हि शोभनमेव । अधुना गच्छावः । (परस्परं
नमस्कृतः गच्छतः च ।)

(कार्यालयस्य अन्येऽपि कर्मचारिणः सत्यव्रतेन धनसिंहः
आकस्मिक रूपेण रञ्जित करधृतेन विस्मिताः संव्रस्ताः
च स्वस्वासन्दिकासूपविष्टाः सन्ति ।)

धनसिंहः—(मस्तके हस्तं संस्थाप्य विचिन्तयन्, (आत्मगतम्) राम-
धनेन मया सह विश्वासघातः कृतः । रामधन वेद-
प्रकाशाभ्यां पूर्वनियोजित आसीत् कार्यक्रमोऽयम् इति मे
पूर्णनिश्चयः ।

अन्यथा मया तु—

“प्रयुक्ता मया प्रक्रिया सुसेविता सा,
कथमागताऽऽपदियमभूत्पूर्वा ।

उत्कोच—लोभेन नष्टा मतिर्मे,
लोभो हि मूलं किल पातकानाम् ॥

तृतीयं दृश्यम्

समय—द्वादश वादन कालः । स्थानम्—विद्युत्प्रदाय कार्यालयः

पत्रवाहकः—(कार्यालये प्रविशति यच्छति च प्रकाशचन्द्रायैकं पञ्जीकृतं पत्रम् । पत्रविवरण पञ्जि कायाः एकस्मिन् स्थाने प्रकाशचन्द्रस्य हस्ताक्षरं कारयति ।)

प्रकाशचन्द्रः—(तत्पत्रमनावृत्य पठित्वा च) श्री धनसिंह ! अत्रागच्छ !

धनसिंहः—(तथानुष्ठिते) आम् श्रीमन् ! उपस्थितोऽस्मि ।

प्रकाशचन्द्रः—(चिन्तितः इव) उपविश, सत्यव्रतेन यदभिलषितं तदेव कृतम् । तस्य प्रतिवेदनामनुसारमेव महाप्रबन्धकेन प्रेषितोऽयं भवतोनिलम्बनादेशः । अयमादेशः सम्प्रेषणस्य तिथेः प्रभावी भविष्यति इतिविशेषरूपेणलिखितम् । अतएवादेशस्य प्राप्तेः हेतोः हस्ताक्षरं कुरु । (धनसिंहः हस्ताक्षरं करोति प्रस्थातुमभिलषति च) उपविशतु भवानेव क्षणं यावत् । (इति कथयित्वा प्रकाशचन्द्रः प्रस्थानात् विरमयति ।)

प्रकाशचन्द्रः—मया भवतः निलम्बनादेशस्य प्रक्रिया पूरणीकृता परमियदेव न सर्वम् । भवन्निग्रहणात् भयभीतोऽस्मि । असौ सत्यव्रतः भवतः उत्कोच विवादं न्यायालये पञ्जीकृत्य निग्रहणस्यादेशमप्यावश्यमेव कारयिष्यतीति ।

धनसिंहः—(विच्छायवदनो वदति ।) अधुना किं करोमि ? सेवाऽपि सुरक्षिता न स्थास्यति इति प्रतिभाति मे ।

(पुनरुत्थाय व्याकुलचित्तो हतप्रभश्च गृहं प्रति गच्छति गत्वा च तूष्णीमेव उपविशति । पृष्ठः सन् भार्या सर्वं वृत्तान्तं कथयति ।)

— — —

(निलम्बितेन धनसिंहेन म्हासद्वयकालः किमपि न कुर्वन् अति-
वाहितः । एकस्मिन् दिने यदा सः द्वाराद् बहिः उपविष्टः
आसीत् तदैव द्वौ राजपुरुषौ तस्य नाम पृच्छन्तौ तत्रैवागतौ ।)

राजपुरुषौ—भवतः निग्रहणस्यादेशः । अतएव त्वमात्मानं निगृहीत-
मेव जानीहि आवाभ्यां सहाधुनैव गच्छेः ।

(धनसिंहेन सह राजपुरुषयोः वार्तालापं श्रुत्वा धनसिंहस्य भार्या
पुत्राः, पुत्र्यः च तत्रागच्छन्ति । निगडितं धनसिंहं दृष्ट्वा सर्वे
तूष्णीमेव तिष्ठन्ति । कनिष्ठा बाला रचना रुदती कथयति ।)

रचना—कुत्र नीयते मे पिता ? त्यजतम् पितरम्मे । (इति रुदती पितुः
कञ्चुकं गृह्णाति ।)

(रुदतीं बालां दृष्ट्वाऽपि राजपुरुषौ आदेशं पालयतः । धनसिंह-
मग्रे कृत्वा चलतः । धनसिंहस्य भार्या कमला अश्रूणि मुञ्चतीं
बालां रचनामङ्गे संस्थाप्य कतिचित् पदानि धनसिंहमनुगच्छति ।)

— — —

(धनसिंहस्य प्रातिवेशिकः दयारामः यदा धनसिंहस्य निग्रहस्य
विषये शृणोति तदैव सः न्यालयं गच्छति न्यायाधीशस्य
कार्यालयस्य प्रधानलिपिकं पृच्छति ।)

दयारामः—अहं धनसिंहस्य प्रातिवेशिकः दयारामः तस्य प्रतिभूत्यर्थं याचिकां प्रस्तोतुं वाञ्छामि ।

बुद्धराजः—धनसिंहस्य निग्रहणं भारतीय दण्डसंहितायाः धारा एकषष्ट्युत्तरशत (१६१) द्विषष्ट्युत्तर शतयोः अन्तर्गते-
ऽभवत् । अतएव प्रतिभूत्यर्थं याचिका स्वीकृता न भविष्यति ।

(तत्पश्चात् दयारामः बन्दिगृहं प्रति गच्छति ।)

दयारामः—(बन्दिगृहे उपविष्टं धनसिंहं प्रति) श्री धनसिंहः !
नियतिः केन लङ्घ्यते ? भवतः प्रतिभूत्यर्थं याचिका
प्रस्तोतुं वाञ्छिता मया परं भारतीय दण्डसंहितायाः
यस्यां धारायां भवतः निग्रहणमभवत् तस्यां प्रतिभूः न
भवतीति ज्ञातम् ।

धनसिंहः—(अश्रूपूर्णाभ्यां नेत्राभ्यां दयारामं विलोक्य) आम् बन्धुवर !
मन्दभाग्योऽस्मि, परं किमत्र मन्दभाग्यमपि ? कृतकर्मणः
फलमाप्तम्मया । विधिना यल्ललाटे लिखितमस्ति तत्
प्रोज्झितुं कोऽपि समर्थो नास्ति ।

(ततः दयारामः नमस्कृत्य गृहं प्रत्यागच्छति ।)

(पटाक्षेपो भवति)

चतुर्थं दृश्यम्

समयः—एकादशवादनकालः ।

स्थानम्—न्यायालयः ।

(कारागारे निक्षिप्तः एकाकी धनसिंहः स्वयमेवालपति ।

“अहमेवापराधी मयास्खलितम् । सत्यव्रतेन सम्यक्कृतम् ।
कस्यापि दोषो नास्ति । परां काष्ठां गताऽऽसीत् उत्कोच-वृत्तिः
मे । हस्तं मस्तके संस्थाप्य पुनश्चानुशयति ।

“धिन्दिं दुष्कर्म कारिणम्माम्,

अजस्त्रभावेनाप्तमध्रुवं धनम् ।

कस्यापि क्वचित् नात्र दोषः,

भुक्तं हि कृतकर्मणः फलम्मया ॥ १ ॥

(धनसिंहस्य विवादे वादानुवादाय तिथिर्मासद्वयादनन्तरं निर्धारिताऽभवत् । इत्थं जनवरी मासस्य द्वितीयः दिवसः वादानुवादाय निश्चितोऽस्तीति सूचना द्वाभ्यां पक्षाभ्यां प्रेषिता ।)
(अद्य जनवरी मासस्य द्वितीयः दिवसः । न्यायालये न्यायधीशः श्री सच्चिदानन्द वसिष्ठः स्वासने आसीनः । सत्यव्रतः, रामधनः, वेदप्रकाशः, अधीक्षकः प्रकाशचन्द्रः अन्ये चापि कर्मचारिणः स्वस्व स्थानेषूपविष्टाः सन्ति । धनसिंहस्य पत्नी कमला, तस्य प्रातिवेशिकश्च दयारामः विवादस्य निर्णयं श्रोतुं तत्रोपस्थितौ स्तः । धनसिंहस्य साक्षी पक्षपाती च तत्र कोऽपि नासीत् ।

धनसिंहस्तु स्वविवादस्याधिवचनाय अधिवक्ता अपि न
स्थापितः । सः सत्यमेव कथयितुं वाञ्छति । सत्यव्रतेन वादिना-
राजाभियोगरूपेण पञ्जीकृतोऽयं विवादः अतएव राजकीय
अधिवक्ता अस्मिन् विवादेऽधिवचनं करिष्यति ।

आह्वायकः—सत्यव्रतादयः उपस्थिताः भवन्तु.....।

(आह्वायनं श्रुत्वा सत्यव्रतः तस्य पक्षपातिनः चोपस्थिताः
भवन्ति । धनसिंहोऽपि द्वयोः राजपुरुषयोः संरक्षणे वन्दि
गृहात् न्याधीशस्य समक्षमानीतः । सोऽपि अभियुक्त योग्य
स्थाने तिष्ठति ।)

सच्चिदानन्द वसिष्ठः (न्यायाधीशः)—(धनसिंहस्य विवाद-पञ्जि-
कामवलोकयन् राजकीय-अधिवक्तारं प्रति ।) मया सम्यक्
रूपेणावलोकितं पञ्जिकेयम् । अधुना प्रारभस्व प्रतिवेद-
नानुसारमेव साक्ष्य प्रस्तुतीकरणस्य प्रक्रियाम् ।

सत्यजित् कुमारः (राजकीयअधिवक्ता)—स्वामिन् ! विद्युत्कार्या-
लयस्य अधीक्षकः प्रकाशचन्द्रः सत्यव्रतस्य पक्षस्य प्रथमः
साक्षी भवत्समक्षे स्थितः ।

प्रकाशचन्द्रः—(शपथं गृह्णन् गीतायां हस्तं संस्थाप्य) अहं सत्यमेव
वदिष्यामि सत्यात् ऋते किमपि न कथयिष्यामि ।

सत्यजित् कुमारः—(प्रकाशचन्द्रं प्रति) धनसिंहस्य रंजितकरबन्धस्य
काले भवान् कुत्रासीत् किञ्च कुर्वन् आसीत् ?

प्रकाशचन्द्रः—अहं स्वकार्ये संलग्न आसम् परं श्रुत्वा च श्री सत्यव्रत-
स्याकस्मिकागमनं धनसिंहस्य समीपेऽगच्छम् ।

सत्यजित् कुमारः—किं श्री सत्यव्रतः धनसिंहस्य उत्कोचप्रतिवेदनं भवत्समक्षे अलिखत् ? भवतः आगमनात् पूर्वमेव वा ।

प्रकाशचन्द्रः—श्रीमता सत्यव्रतेन मम समक्षे प्रतिवेदनं लिखितम् । मया धनसिंहस्य हस्ते त्रीणि शतानि रूप्यकाणि दृष्टानि । तदैव मम साक्ष्यमपि गृहीतम् ।

सत्यजित् कुमारः—(न्यायधीशं प्रति) स्वामिन् ! सत्यमेवोक्तं महोदयेन प्रकाशचन्द्रेण । तेषाम् आख्यानमिदमवधानयोग्यम् । स्वामिन् द्वितीयः साक्षी रामधनः यः उत्कोचरूपेण शतत्रयं रूप्यकाणां धनसिंहाय अयच्छत् ।

सत्यजित् कुमारः—(रामधनं प्रति) त्वया त्रीणि शतानि रूप्यकाणि दत्तानि अथवा न ? यदि दत्तानि तद् किमर्थम् ?

रामधनः—आम्, मया दत्तानि त्रीणि शतानि रूप्यकाणि धनसिंहाय । मम गृहे विद्युत्-प्रबन्धो नास्ति अतएव विद्युत्तारक-संयोजनस्य हेतोः मया धनसिंहः अनेकशः प्रार्थितः । उत्कोचं लोभी धनसिंहः कार्यं कर्तुं स्वीकृत्यापि नाकरोत् निश्चितकालस्य स्थगनमेव करोति स्म ।

सत्यजित् कुमारः—ततश्च त्वं किमकरोः ?

रामधनः—तदा निज घनिष्ठमित्रेण वेदप्रकाशेन सह मिलित्वा योजनामेकामरचयम् । मम विचारे उत्कोचं प्रदानमेव परमभ्रष्टाचरणं विद्यते परमहं भ्रष्टाचारोन्मूलनाय धनसिंहं शिक्षयितुं सद् व्यवहारं सच्चरित्रञ्च तस्मै उत्कोचं दातुमवाञ्छम् । कोऽपि उत्कोचकमुत्कोचस्य व्याजेनैव वशीकर्तुं शक्नोति । कथ्यते च कण्टकेनैव कण्टकम् ।

सत्यजित् कुमारः— किं धनसिंहेन त्वाम् उत्कोच रूपेण त्रीणि शतानि-
रूप्यकाणि याचितः ।

रामधनः—आम् श्रीमन् ! धनसिंह, परमोत्कोचकः संजातः । सः
सरलतया उत्कोचं नायाचत् । यदाऽहं विद्युत्तारक-संयो-
जनाय शीघ्रतायाः हेतोः नम्रीभूय निवेदनमकरवम् यत्
मम योग्या सेवा कथनीया तदैव सः उत्कोचमयाचत् ।

सत्यजित् कुमारः—साधु ! साधु ! रामधनः ! त्वया गुप्तमपि
स्वयमेव स्पष्टेन भणितम् । भ्रष्टाचारस्योन्मूलनाय केवल
मेवमाचरत् भवान् । भवद्विचारस्तु शोभन आसीत् ।
भवत्कथनेन सर्वमेव स्पष्टं जातम् । अन्य प्रश्नानां पृच्छा
नावश्यकी ।

(न्यायाधीशं प्रति) स्वामिन् ! उत्कोच प्रदानस्य रामधनेन
कथितंमूलकारणमिदमभिलेखनीयमस्ति ।

सच्चिदानन्द वसिष्ठः—(प्रतिवादिनं धनसिंहं प्रति) किं भवता
स्वविवादेऽधिवचनाय कोऽधिवक्ता नियुक्तः ? किमयं
विवादः तवोपरि मिथ्याऽऽरोपितः ?

धनसिंहः (गीतायां हस्तं संस्थाप्य शपथं च गृहीत्वा)स्वामिन् !
मया कोऽपि अधिवक्ता न नियुक्तः । न चेदमभ्याख्यानं
ममोपरि । सत्यं सत्यमेव सर्वम् । अतोऽधिवक्तुः आवश्यक-
कता न भवति । असत्यमेव सत्यं तद्विपरीतं साधयितु
भवतः अधिवक्ताधिवचनञ्च ।

सच्चिदानन्द वसिष्ठः—(सत्यजित् कुमारं प्रति) प्रतिवादिनः कथनेन
जातविश्वासस्नेहो चाहं विवादे प्राप्तप्रमाणानां सत्या-

पनाय काञ्चित् प्रश्नान् प्रष्टुं श्री सत्यजित् कुमारमेवाव-
चिनोमि ।

सत्यजित् कुमारः—यथादिशन्ति स्वामिनः (आदेशं पालयन् धनसिंहं
प्रति) किं रामघनात् भवता उत्कोचः गृहीतः ?

धनसिंहः—आम्, श्रीमन् !

सत्यजित् कुमारः—किं भवान् पूर्वमपि कस्माच्चित्मउत्कोचम्
ग्रहीत् ?

धनसिंहः—आम्, श्रीमन् ! न तु केवलं सकृदेव प्रत्युत अनेकशः ।

सत्यजित् कुमारः—भवता उत्कोच ग्रहणस्य प्रेरणा कथं कुतश्च
प्राप्ता ?

धनसिंहः—वस्तुतः प्ररणयैवाहुमुत्कोच गृहीतुं प्रारभे । पूर्वं मां
उत्कोच लोलुपं न दृष्ट्वा मह्यं ईर्ष्यन्तिस्म सहकर्मिणः ।
मृतपिण्ड मतिरिति कथयित्वा मामुपहसन्ति स्म । परं
किञ्चित्कालानन्तरमेव परस्पर मेलनेन सहयोगेन च
स्वकीयं नैतिक मूल्यं सञ्चरित्रताञ्च विस्मृत्य तेषां
मार्गस्य पथिकोऽहमपि जातः । यथा देशस्तथा वेशः
सार्थकोऽभवत् ।

सत्यजित् मारः—ततश्च, भवान् ईदृशः परमोत्कोचकः कथमभवत् ?

धनसिंहः—उत्कोच प्राप्त्या मे धन-लोलुपतायाः वृद्धिः जाता तथा
धनागमनेन सह आवश्यकतानामपि वृद्धिभूता । तत्पश्चात्
मया भृशमुत्कोचो गृहीतः । उत्कोच समर्थयितुः कुतर्कोऽपि
माम् अस्मिन् पाप कर्मणि प्रावीवृतत् । अधुना त्वहं मन्ये
उत्कोचादान-प्रदान काले न ईश्वरः किन्तु लोभ राक्षस
एव हृदये वसति । ईश्वर प्रदत्तवस्तु नास्त्युत्कोचः किन्तु

योतुकम्

स पापकर्म । अतएव तस्यादानं प्रदानञ्च तथा भवति
यथान्यो न पश्येत् महत् पापमिदं मया कुतर्कं प्रेरितेन
कृतम् ।

सत्यजित् कुमारः—अद्याकस्मात् एवं विधं परिवर्तनं कथं संजातम् ?

धनसिंह—वस्तुतः एवं विधं परिवर्तनं न केवलमाकस्मिकमपितु
विस्मयकारकमप्यस्ति । अनेन बन्धेन सर्वप्रथमममयाऽपि
सत्यव्रताय द्रोहितः परम् उत्कोच प्राप्त धनस्य किञ्चिदपि
सदुपयोगं न दृष्ट्वा ध्रुवतां मत्वा च मे मनसि महती
ग्लानिः उत्पन्नाः अतएव मया तु दृष्टं यत् श्री सत्यव्रतेन
सर्वमेवोचितं कृतम् । तेन तु लोभान्धं चक्षुः ज्ञानञ्जन
शलाकया उन्मीलितम् । अतः सः मम गुरुः शत्रुनं ।
सन्मार्गस्य निर्देशनं कृत्वा मया सह मित्रवत् आचरत् ।

तस्य विषये मम विचारस्तु ।

“उद्धृतोऽहं पतनात् घोर नरके,

नास्ति बन्धोऽयं प्रत्युत मोक्षो मे ।

पापान्निवार्यं विनियोज्य च पुण्यमार्गं,

हितमेव कृतम्भे हानिनं काचित् ॥

सत्यजित् कुमारः—धनसिंह ! त्वया सत्यमेव कथितम् । शुद्ध
हृदयेन स्वकीय अपराधः स्वीकृतः । सत्यं वदित्वा
प्रमाण सत्यापनस्य कार्यं सरलमकरोत् । विरलाः सन्ति
एतादृशाः जनाः अन्यथा अद्यत्वे अपराधिनः अपराधं न
स्वीकुर्वन्ति ।

(न्यायाधीशं प्रति) स्वामिन् ! भवत्समक्षे प्रष्टव्याः प्रश्नाः मया पृष्टाः । धनसिंहः कुसंगत्या कुमार्ग-सेवनमकरोत् । इयं तस्य मूल प्रकृतिः न आसीत् । तस्य सत्यकथनमपराध स्वीकृतिञ्च प्रति भवतो विशेष रूपेण ध्यानाकर्षणं करोमि यत् धनसिंहस्य विवादे सहानुभूति पूर्णं विचारः परमापेक्षणीयः ।

सच्चिदानन्द वसिष्ठः—धनसिंहस्य विवादे अद्यतनी न्यायालयस्य कार्यवाही समाप्यते । निर्णयस्य घोषणा इवः एव भविष्यति ।.....

(द्वितीयेऽहनि न्यायाधीशः सच्चिदानन्द वसिष्ठः आसने आसीत् । सर्वे निर्णयं श्रोतुमागताः आसन् । धनसिंहोऽपि हर्षविषादरहितः स्वस्थाने स्थितोऽस्ति । सत्यजित कुमारस्य वादानुवादेन सर्वे विश्वस्ताः आसन् यत् निर्णयो धन सिंहस्य पक्षे भविष्यति । तथापि सन्देहः कुत्र न भवति ? तेषां विच्छाया वदनानि हृदयस्थित भावान् प्रदर्शयितुं निर्मल दर्पणः इव प्रतीयन्ते ।)

सच्चिदानन्द वसिष्ठः—न्यायालयः धनसिंहस्य विवादे कृतवादानुवादं ध्यानेनाशृणोत् निर्णयञ्चाग्रहीत् यत् धनसिंहः सत्यमाश्रित्यैव स्वकृतापराधं स्वीकृतवान् । सः कुसंगत्या कुमार्ग-गामी अभवत् न तु प्रकृत्या । तस्याख्यानानुसारेण सः मनसा वाचा, कर्मणा चैकरूपतां गतः । तस्य मनसि उत्कोचं प्रति आत्मग्लानिः उत्पन्नाऽस्ति । अतएव तस्य विवादे सहानुभूतिपूर्वक-विचारं कुर्वन् न्यायालयः निर्णीतवान् यत् न्यायालयः—“धनसिंहाय कारावासात् मुक्ति

प्रददाति । सेवायां पुनर्नियुक्तेः हेतोः निलम्बनादेशं निर-
स्यति । परमुत्कोचं ग्रहणं भारतीय दण्ड संहितायां भ्रष्टा-
चरणमिति स्वीकृत्य धनसिंह सहस्रं रूप्यकाणि दण्डयति ।”
इति निर्णयः ।

(निर्णयं श्रवणानन्तरमेव सर्वे जनाः अभिलषितफलं प्राप्या
प्रसन्नचित्ताः आसन् । कोऽपि विषादग्रस्तः विच्छाया
वदनो वा नासीत् । द्वावपि पक्षौ निर्णयेन तुष्टौ
आस्ताम् ।)

सत्यव्रतः—(कथनस्यादेशं गृहीत्वा) न्यायाधीश महोदयाः धन्यवाद
भाजनानि । सच्चिदानन्द महोदयः निष्पक्षभावेन निर्लोभ-
चित्तेन च निर्णयमकरोत् । श्रीमता सफलीकृता मे
योजना ।

धनसिंहः—(सत्यव्रतं प्रति) “श्री सत्यव्रत महोदयः मां रञ्जितकरं
बद्ध्वा बन्धं कारयित्वा च महदुपकरोत् । मम जीवनो-
द्धारे श्री रामधनस्य भूमिका विशिष्टाऽसीत् । श्रीराम
धनस्य योजनायाः क्रियान्वयने श्री सत्यव्रतस्य प्रयत्नः
श्लाघ्यः । किमधिकेन सः मम शेषजीवनं नाशात्
अरक्षत् ।”

(न्यायाधीशं प्रति)

न्यायालयः सत्याश्रितमेव निर्णयं दत्वा मे पूर्वानष्ट जीवन-
मपि उद्धृतवान् । अद्यैव मया ज्ञातं यत् सत्यमेव जयते
नानृतम् । भवद्भ्यां कृतोपकारः न विस्मरणीयः जीवन-
पर्यन्तम् । किं कथयित्वा भवतोः अभिनन्दनं करवाणि ?
तस्मात् इमानि मे वन्दनानि ।

“दिष्ट्याचतरितः सत्यव्रतो देवपुरुषः,
 ररक्ष जीवनम्मे परार्धं नाशात् ।
 पूर्वार्धं नष्टस्यापनीय खेदम्,
 पुनर्जीवितः भगवत्कृपया महीयस्या ॥

(तत्पश्चात् जयतु जयतु सच्चिदानन्द महोदयस्य-सत्यमेव
 जयते चेति वारं वारं कथयन्तः हर्षिताः-सर्वे निष्क्रान्ता ।
 धनसिंहस्य भार्या कमला, सहस्रं रुप्यकाणि तत्कालमेव
 संचित्य स्वपतिं मोचयति । धनसिंहः, कमला, प्रातिवेशिकः
 दयारामः, धन सिंहस्य पुत्राश्च गृहं प्रत्यागच्छन्ति ।)

(पटाक्षेपो भवति ।)

